

Міністерства освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Історичний факультет  
Кафедра археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота  
(бакалавра)

з теми: **«ЕВОЛЮЦІЯ СЕРПОПОДІБНИХ ЗНАРЯДЬ  
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС КАМ'ЯНОГО,  
МІДНО-БРОНЗОВОГО ТА ЗАЛІЗНОГО ВІКУ»**

Виконав: студент IV курсу,  
групи IstA1-B19  
спеціальності 032 Історія та археологія  
**Злотін Юрій Олегович**

Керівник: **Гуцал В. А.**,  
кандидат історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2023

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	10
1.1. Історіографія та джерельна база кам'яного і мідно-бронзового віку.....	10
1.2. Історіографія та джерельна база залізного віку і ранньослов'янського часу.....	15
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ СЕРПОПОДІБНИХ ЗНАРЯДЬ ПІД ЧАС КАМ'ЯНОГО ТА МІДНО-БРОНЗОВОГО ВІКУ.....	20
2.1. Становлення кам'яних серпоподібних знарядь у неолітичній добі та їх прогрес під час мідно-бронзової епохи.....	20
2.2. Мідно-бронзовий вік та перші метали: наступний етап розвитку серпоподібних знарядь.....	28
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕРПОПОДІБНИХ ЗНАРЯДЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ.....	36
3.1. Місце кам'яних та мідно-бронзових знарядь у ранньому залізному віці...36	
3.2. Поява та розвиток залізних серпоподібних знарядь.....	42
РОЗДІЛ 4. ПРОЦЕС ВДОСКОНАЛЕННЯ СЕРПОПОДІБНИХ ЗНАРЯДЬ У РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЧАС.....	48
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	56

## ВСТУП

**Актуальність роботи.** З розвитком людських колективів у різних частинах світу землеробство на довгий час стало одним з основних способів господарювання. Для багатьох країн така модель є актуальною й в постіндустріальному суспільстві, де зберігаються за аграрним сектором панівні позиції як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках, і Україна не є винятком.

Розвиток сільськогосподарських знарядь на території України уможливорює комплексний аналіз продуктивних сил культурно-історичних спільнот, які проживала у певних регіонах, дослідивши знаряддя для збору урожаю можна встановити розміри посівних площ та які рослини вирощували. Виходячи із цього, можна припустити, що аграрна історія є одним із найбільш динамічних напрямів сучасної історичної науки. Тож нам особливо важливо знати, як розвивалось землеробство на українських землях, якими знаряддями для обробітку землі та збору урожаю користувались наші предки. Частково про деякі з них здійснено низку досліджень, про інші існують лише окремі повідомлення. Наприклад, і досі немає відповідної аналітичної роботи щодо серповидних знарядь.

Вивчення еволюції серпоподібних знарядь від кам'яного віку до залізного дасть можливість проаналізувати процеси формування технологічних та культурних інновацій у давніх цивілізаціях та висвітлити етапи та особливості розвитку сільського господарства на території України. Також, дослідження такого роду є важливим елементом археологічних досліджень, оскільки вони дозволяють прослідкувати розвиток різних галузей народного господарства та сприяють вивченню взаємозв'язків між людьми та природою в різні епохи.

Такі теми та наукові розробки мають значення не лише для археології та Аграрної історії, а й для історії в цілому та антропології, оскільки вони дозволяють вивчити процеси формування різних елементів матеріальної та духовної культури давніх народів. Крім того, ці дослідження допоможуть підвищити нашу свідомість про минулі коріння та давні історичні традиції.

Тож перед сучасною історіографією постає нагальна потреба в з'ясуванні технологій їх виготовлення, експлуатації та еволюції в межах всієї території України.

**Мета наукової роботи** полягає у встановленні хронологічної послідовності та змін у формі, технологій виготовлення та використання серпоподібних знарядь протягом трьох історичних періодів: кам'яного, мідно-бронзового та залізного віку

**Для досягнення наукової мети були поставлені такі завдання:**

- проаналізувати еволюції такого предмету, як серп – від примітивного вкладення до більш досконалих бронзових та залізних серпів;
- з'ясувати час появи перших кам'яних серпоподібних знарядь на території України;
- виділити характерні знаряддя для кам'яної доби;
- показати процес становлення мідно-бронзових знарядь;
- проаналізувати матеріали, з яких виготовлені серпоподібні знаряддя різних епох;
- описати основні знахідки;
- встановити центри виробництва серпоподібних знарядь з кременю, бронзи, заліза;
- виокремити кам'яний серпоподібний інвентар у ранньому залізному віці;
- з'ясувати час появи перших залізних серпоподібних знарядь на території України;
- охарактеризувати технологію та матеріали виготовлення залізних серпів;
- інтерпретувати основні знахідки;
- систематизувати історіографію та джерельну базу теми.

**Об'єктом нашого дослідження** є комплекс інструментів для обробітку сільськогосподарських рослин.

**Предметом дослідження** є серпоподібні та жнивварські знаряддя різного типу.

**Наукова новизна** полягає в тому, що:

- зібрано матеріали щодо поступової еволюції серпоподібних знарядь у кам'яній та мідно-бронзовій епосі;
- зібрано та узагальнено матеріали, які стосуються еволюції серпоподібних знарядь раннього залізного віку на території України із різного матеріалу (камінь, мідь, бронза та відповідно залізо);
- визначено основні етапи формування та розвитку серпової індустрії;
- реконструйовано загальну картину розвитку серпоподібних знарядь по всій території України;
- проаналізовані центри видобутку сировини для виготовлення серпоподібних знарядь із різних матеріалів;
- нами була проведена спроба класифікації знайдених серпоподібних знарядь;
- систематизована та узагальнена історіографія теми;

**Методологічна основа** роботи ґрунтується на системі принципів історичних досліджень. За допомогою принципу історизму було розглянуто та проаналізовано конкретні історичні умови еволюції серпоподібних знарядь у певному хронологічному проміжку та порядку. Принцип об'єктивності допоміг виявити, визначити та застосувати лише реальні історичні факти без їх спотворення. Принцип всебічності спонукав нас до вивчення цієї теми у більш ширшому огляді географічних територій. Принцип цілісності дозволив прослідкувати загальну картину формування знарядь. У процесі дослідження принцип системності уможливив звести до структурно-цілісної форми використану нами наукову літературу.

У дослідженні імплементується поєднання загальних та спеціально наукових методів, а саме: історично-системний - для аналізу серпоподібних знарядь як цілісної системи сільськогосподарського інвентаря та встановлення

основних шляхів їх появи та розвитку; синхронний – для аналізу розвитку серпоподібних інструментів у один і той же час, але на різних територіях. Метод комплексності застосовувався для концептуального аналізу археологічних знахідок у цілісно-структурному вигляді. Метод класифікації використовувався для розмежування інструментів за певними технологічними, територіальними та хронологічними ознаками. Суть ретроспективного методу полягає у виділенні особливостей розвитку процесу дослідження. Під час аналізу археологічних предметів був використаний порівняльно-історичний та порівняльно-хронологічний, а також типологічний 5 метод, що у свою чергу дозволили прослідкувати фундаментальні зміни в еволюції серпоподібного реманенту. Метод акцентування допоміг при визначенні головних етапів еволюції знарядь.

До другої групи відносяться методи аналізу (кожний компонент знаряддя, яке ми досліджуємо вивчався та описувався окремо) та синтезу (усі окремі компоненти серпоподібного інвентарю вивчалися у цілісній картині), пояснення (під час написання роботи дано визначення основним термінам).

#### **Апробація та впровадження результатів дослідження.**

Основні теоретичні положення і практичні результати дослідження оприлюднено на 6 конференціях:

1) 2020 р., Учасник ІХ Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки та перспективи» на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Серпи кам'яної та бронзової доби»;

2) 2020 р., Учасник ІХ Всеукраїнської заочної студентсько-учнівської наукової конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів» в Житомирському державному Університеті імені Івана Франка, Тема доповіді: «Еволюція серпоподібних знарядь кам'яної та бронзової доби»;

3) 2021 р., Учасник Х Всеукраїнської заочної студентсько-учнівської наукової конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів» в

Житомирському державному Університеті імені Івана Франка, Тема доповіді: «Еволюція серпоподібних знарядь під час залізного віку»»;

4) 2021 р., Учасник Науково-практичної конференції II-го туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт зі спеціальності «Історія та Археологія», яка проходила в університет Григорія Сковороди у Переяславі. Нашому дослідженню «Еволюція серпоподібних знарядь на території України під час кам'яного та мідно-бронзового віку» за рішенням конкурсної комісії було присуджене перше місце.

5) 2021 р., Учасник X Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки та перспективи» на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Серпоподібні знаряддя раннього залізного віку на території України»;

6) 2021 р., Звітна наукова конференція студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2021-2022 році. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Еволюція серпоподібних знарядь під час залізного віку на території України».

7) 2022 р., Учасник XI Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки та перспективи» на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Еволюція серпоподібних знарядь на території України у ранньослов'янський час»;

8) 2023 р., Звітна наукова конференція студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2022-2023 році. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Аграрна історія Поділля: проблеми вивчення та перспективи досліджень».

9) 2023р., Учасник XII Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки та перспективи» на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка. Тема доповіді: «Використання сучасних технологій у вивченні жнивварських знарядь»;

Основні положення й результати дослідження викладено в 3 одноосібних публікаціях:

1) Злотін Ю. О. Серпи кам'яної та бронзової доби. Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. с. 46-52.

2) Злотін Ю. Еволюція серпоподібних знарядь на території України під час кам'яного та мідно-бронзового віку. Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 15. с. 86-87.

3) Злотін Ю. О. Серпоподібні знаряддя раннього залізного віку на території України. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: збірник матеріалів Х Всеукраїнської студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. с. 51-57.

**Проблематика теми** полягає у:

- встановленні залежності між формою та технологією виготовлення серпоподібних знарядь різних епох;
- важкому дослідженні зв'язків між регіонами виробництва та поширення знарядь на території України;
- нестачі достатньої кількості зразків знарядь, що можуть бути досліджені. Це може обмежити можливість отримання повної карти їх еволюції. Крім того, існує можливість, що знаряддя з різних часових періодів можуть бути дуже схожі між собою, що може призвести до неточностей в датуванні та характеристиці різних фаз еволюції;



- неоднорідності матеріалу, з якого зроблені знаряддя. Це може призвести до того, що знаряддя, виготовлені з одного матеріалу, можуть демонструвати різні риси та особливості, що можуть бути пов'язані з характеристиками самого матеріалу та умовами його зберігання;

Крім того, при дослідженні серпоподібних знарядь необхідно враховувати вплив зовнішніх факторів на їх розвиток та використання, таких як зміни в кліматі, технологічні інновації, економічні та соціальні процеси, війни тощо. Врахування цих факторів може бути складним завданням, оскільки вони можуть бути взаємопов'язані та взаємозалежними.

**Хронологічні межі.** Нижня межа дослідження розпочинається з появи перших серпоподібних знарядь на території України, що визначається початком неолітичної доби - X тис. до н.е., а верхня межа датується серединою I тис. н.е. – закінчення ранньослов'янського часу.

**Територіальні межі** охоплюють землі сучасної України, але для прикладу та детального аналізу послуговуємося знаряддями, які знайдені на території сусідніх держав.

**Практичне значення** отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його основні положення й висновки розкривають і поглиблюють наукові знання про певний вид сільськогосподарських знарядь.

Матеріали дослідження з успіхом можуть бути використані під час підготовки практичних та семінарських занять із давньої історії України, Археології, методики польових досліджень, аграрної історії, як джерельна база для написання курсових, дипломних та наукових робіт, педагогічної практики в школі, облаштування музейних експозицій та виставок.

**Структура роботи** відповідає меті та є послідовним вирішенням поставлених завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Повний обсяг наукової роботи становить 65 сторінок. Кількість літератури – 116 позицій.

## ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань та мети, можна сформулювати наступні висновки:

1. З'ясовано, що ця тема непогано досліджена у вітчизняній та світовій історіографії, присутня велика кількість праць, які всебічно характеризують тему. Джерельна база є достатньо репрезентативна, що дозволяє проводити подальші дослідження.

2. З'ясовано, що серповидні знаряддя на території України еволюціонували протягом значного проміжку часу. Основний період розвитку, на нашу думку, припав на неоліт, саме у цей період з'являються перші серповидні знаряддя та відбувається їх основний процес еволюції від жниварського ножа до цілюнокомпонентного кам'яного серпа, це пояснюється тим, що саме в цей час людство розпочало займатися землеробством та виникла потреба у відповідному інвентарі.

3. У мідно–бронзовому періоді виділяється цілюнометалевий серп, який набирав більш сучасних форм, став простіший у використанні і мав свої особливості на певній території, що пов'язується із рівнем розвитку землеробства.

4. Технологічний стрибок у розвитку знарядь був можливий завдяки появі нових матеріалів. У неоліті такий інвентар виготовлявся із каменю, кременю, а у мідно–бронзовий час, як показують наведені у роботі хімічні аналізи знахідок, первісним матеріалом слугувала чиста мідь, лише згодом у результаті експериментів із різними домішками було винайдено бронзу. Вона і стала основним матеріалом для виплавки цих знарядь. При цьому серпи із міді не були витіснені, вони продовжували побутувати паралельно із бронзовим.

5. Встановлено основні центри виробництва серповидних знарядь. Для періоду неоліту це виявлені майстерні по обробітку кременю та місця його видобутку. Щодо мідно–бронзового періоду, то була проведена оцінка

виробничих металургійних комплексів, які безпосередньо стосувалися виготовлення серпів, що знайдені на території України.

6. Проаналізувавши розвиток кам'яної серпоподібної індустрії на території України під час раннього залізного віку на прикладі основних землеробських культур різних регіонів, можна стверджувати, що такі вироби не виходили із вжитку, а навпаки, еволюціонували відносно особливостей аграрної спрямованості населення. Археологічні знахідки показують, що в обігу були як вкладені, так і цільнокам'яні знаряддя.

7. Дослідження мідно–бронзових серпоподібних знарядь показало, що, вироби із міді стали менш поширеними, а бронзові продовжують побутувати, особливо вони розповсюдилися у культурах, де землеробство відіграло другорядну роль, і де залізо було проблематичною сировиною. – що вироби із міді, а на їхній типологічній основі виготовлялися залізні серпи.

8. Описана сакральна роль серпів, адже вони були не тільки знаряддями праці, але й символізували різні релігійні та міфологічні ідеї. Наприклад, вірування в Божества, які контролювали річки та збагачували їх поживними речовинами, можна відслідкувати через зображення серпів, які мали форму хвилі.

9. Вдалося з'ясувати, що технологічний стрибок у розвитку знарядь був пов'язаний із появою нових матеріалів для їх виготовлення. Якщо у кам'яному віці еволюцію зробив вкладеневий серп із кременю, відповідно у мідно– бронзовій добі прогресивним у всіх планах були вироби із цих матеріалів, то у залізному віці найбільшу роль стали відігравати знаряддя із заліза, які були технологічно досконаліші у всіх аспектах. Поява серпів із цього матеріалу привело до збільшення посівних ареалів, пришвидшеного процесу жнивництва та більшого накопичування сільськогосподарської продукції, а пізніше – до більш активного технологічного розвитку цього типу інструмента.

10. Встановлено, що для виготовлення серпів використовувалася особлива сировина з унікальним складом. Кремень, який видобувався в

Карпатських регіонах, був основним матеріалом для виготовлення вкладень для серпів. Залізо, що використовувалося, мало майже чисту сировину з мінімальними домішками, а деякі домішки використовувалися для зміцнення металу. Регіони видобутку заліза, зокрема Карпати та Східні райони України, були важливими центрами залізодобувної промисловості у ранньому залізному віці.

11. На підставі археологічних матеріалів прослідкували що серпи ранніх слов'ян, які займалися землеробством, були одним із найважливіших знарядь,

12. Серпоподібні знаряддя ранніх слов'ян були виготовлені з різних матеріалів, таких як кістка (вкладеневі серпи) камінь, мідь та залізо. Це свідчить про те, що слов'яни були здатні пристосуватися до різних умов і знаходити різні рішення для розв'язання нагальних потреб.

13. Деякі з знарядь мали дуже складні форми і були виготовлені з високою майстерністю. Це свідчить про те, що ранні слов'яни мали високий рівень технологічного розвитку і могли створювати складні знаряддя.

14. Серпоподібні знаряддя ранніх слов'ян були важливою складовою їх культури та побуту. Вони свідчать про високий рівень технологічного розвитку, розмаїття матеріалів і форм, а також про релігійні та міфологічні вірування. Серпи представляли собою окремий тип сільськогосподарського інвентарю, який використовувався при збиранні урожаю і набув поширення в усіх районах розвинутого землеробства.

Загалом, ця робота не позбавлене недоліків та є лише спробою намітити певний шлях для вирішення такої складної та важливої проблеми, як сільськогосподарський інвентар, але зібраний матеріал є значущі для дослідження теми та потребує подальшого наукового опрацювання.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Bichir Ch. Geto–Daci din Muntenia în epoca romană. București, 1984. 176 p.
2. R. Pieper. Zaklady slovenskeho zelezarsheho hutnictvi v Ceskych zemich. Praha, 1958.
3. Spurrell, F. Notes on early sickles. Archaeological Journal 1892. № 49. p. 53–59.
4. Tallgren A.M. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. Helsinki, 1926. 248 p. (Eurasia Septentrionalis Antiqua. T. II).
5. Teodor D. Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV–XI d. Hr. Iași, 1996. 197 p.
6. Абашина Н. С. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. 366 с.
7. Артамонов М. И. . Історія населення басейну в Южної Подолії. Краткие сообщения Института археологии, 1955. №59. с. 100–118.
8. Археологічні пам'ятки фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. Прес-музей. № 26–27. Фастів, 2010. С. 208.
9. Археологія і давня історія України. Строжитності раннього залізного віку, 2015. №2. с. 140–145.
10. Археологія Української РСР. У трьох томах. Київ. 1975, Т. 3, 502 с.
11. Балагури Э. А., Крушельницкая Л. И., Конопля В. М. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). Киев: Наукова думка, 1990. 188 с.
12. Баран В. Д., Баран В. К., Бунятян К. П. та ін. Економічна історія України. Том 1, 2011. 694 с.
13. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. Киев: Наукова думка. 1990. 152 с.

14. Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986. 164 с.
15. Березанська С. С., Сухобоков О. В. Випадкова знахідка на Львівщині. Археологія, 1973. №11. с. 72–76
16. Бессонова С. С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.) Киев: Институт археологии НАН Украины; Краков: Институт археологии Ягеллонского университета, 2001. 156 с.
17. Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на юго–востоке Европы. Советская археология. 1962. № 3. С. 3–24.
18. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука–Врублевецкая на Днестре. Материалы и исследования по археологии СССР. № 38. 1953. С. 460
19. Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – 111 в. н. э.). Киев: Наукова думка, 1983. 112 с.
20. Бідзіля В. І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери. Археологія, 1970, № 26. с. 32–48
21. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971. 184 с.
22. Бондар М. М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. Київ: Київський університет, 1959. 78 с.
23. Бунятян К. П. Залізний вік. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В–во «Наукова думка», 2005. 672 с.
24. Бурдо Н. Б. Майстерні кременеобробні. Енциклопедія трипільської цивілізації. Т II. 2004. 703 с.
25. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області. Археологія. 1985. № 52. С. 78–86.

26. Бурдо Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.). *Археологія*. 2008. № 4. С. 3–8.
27. Виноградов Н. Б., Дегтярева А. Д., Кузьминых С. В. *Металлургия и металлообработка в жизни обитателей укрепленного поселения Устье 1. Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2013. № 3. С. 4–30.
28. Винокур І. С., Телегін Д. Я. *Археологія України: підручник*. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2008. 480 с.
29. Янушевич З. В. *Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиинца, 1986. 90 с.
30. Гаврилюк Н. А. *История экономики Степной Скифии VI— III вв. до н. э.* Киев: Институт археологии НАН Украины, 1999. 428 с.
31. Гопак В. Д. *Ковальські вироби скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я. Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, 1992. с. 82–88.
32. Горбаненко С. А. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис.н. е. К., 2007*. 196 с.
33. Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис.до н. е. – I тис. н. е.)*. К.: Академперіодика, 2010. 316 с.
34. Городцов В. А. *Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии, 1901 года. Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1905. Т. 1. С. 174—341*.
35. Граков Б. Н. *Ранний железный век (культуры Западной и Восточной Европы)*. Москва: Московский университет, 1977. 235 с.
36. Граков Б. Н., Тереножкин А. И. *Суботовское городище. Советская Археология*, 1954. №2, с. 164–179.
37. Гуцал В. А., Задорожнюк А. Б. *Залізна сокира часів скіфської архаїки. Археологічні дослідження в Україні 2003–2004, 2005*. с. 119–121

38. Дергачев В. А. Металлические изделия: к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато–Данубио–Нордпонтійського регіона. Кишинэу: ТАН РМ, 1997. 104 с.
39. Дергачев В. А., Бочкарев В. С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2002. 348 с.
40. Добровольский А. В. Бериславський скарб бронзової доби. Археологія. 1949. № 2. С. 152–163.
41. Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка. Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1957. № 1. С. 10–23
42. Зайков В. В., Юминов А.М., Анкушев М. Н. Рудная геоархеология меди в Центральной Евразии. Геоархеология и археологическая мінералогія. 2016. № 3. С. 7–24.
43. Збенович В. Г. Бериславський скарб бронзової доби. Археологія. 1948. № 2. С. 152–162.
44. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991. Козак Д.Н. Венеди. К., 2008. 512 с.
45. Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно–бронзового века. Материалы и исследования по археологии СССР. 1951. № 23. С. 108–111.
46. Ильнская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. Советская Археология, 1961. №1. с. 26–46.
47. Й. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині. Записки НТШ ім. Т. Шевченка. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. 1998. С. 433–465.
48. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка, 1967. 188 с.
49. Козак Д. Н., Прищепя Б. А., Шкоропад В. В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ: Національна



академія наук України; Інститут археології, 2004. 300 с.

50. Колода В. В. «Скарб» землеробських знарядь з городища Коропові Хутори. Старожитності Лівобережного Подніпров'я, 2014. Збірник наукових праць. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Київ–Полтава: Інститут археології НАН України. с. 40–49

51. Колода В. В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне. Археологія. 2004. № 3. С. 68–77.

52. Конопля В. М. Скарб крем'яних серпів раннього залізного віку з Рівненщини. Волино–Подільські Археологічні студії, 1998. с. 190–195.

53. Котигорошко В. Г. Фракийці верхнього Потисся (III в. до н. е. – IV в. н. е.). Ужгород, 1995. 125 с.

54. Кравченко Е. А. Вироби з каменю з поселення Уч–Баш. Археологія і давня історія України. Строжитності раннього залізного віку, 2015. №2. с. 77–96.

55. Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии, 1966. №107. с. 17–28.

56. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. Материалы и исследования по археологии СССР. 1971. № 174. 166 с.

57. Краснов Ю. А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии. КСИА.1969. № 118. С. 58–68.

58. Кривцов–Гракова, О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. Материалы и исследования по археологии СССР. № 46. 1955. С. 166.

59. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ: Наукова думка, 1985. 160 с.

60. Кухаренко Ю.В. Археология Польши. М., 1969. 240 с.

61. Куштан Д. П. Ранние металлические серпы и кельты эпохи бронзы на территории Среднего Поднепровья. *Revista Arheologică*. 2013. № 9. С. 131–143.
62. Латигіна Н. А. Культура народів Північного Причорномор'я в період раннього залізного віку. Гілея: науковий вісник – Історичні науки, 2013. №71. с. 302–307
63. Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории Русской деревни. Труды Государственного Исторического музея, 1956. №32. с. 19–93
64. Левченко Б. М., Левченко Н. Б., Гречко Д. С.. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984–1985) *Археологія і давня історія України. Строжитності раннього залізного віку*, 2015. №2. с. 202–219
65. Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 1960. №9. с. 29–42
66. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988. 148 с.
67. Максимов Е. К. Перелюбский клад медных серпов. *Советская археология*. 1972. № 2. С. 178–182
68. Минасян Р. С. Раннеславянский хозяйственно–бытовой инвентарь в лесной зоне Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Л., 1980. 40 с.
69. Мотронинское городище скифской эпохи. Киев–Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет Института археологии Польши, 2001. с. 138–144.
70. Недопако Д. П. Залісні вироби ранньоскіфського Жаботинського поселення. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*, 2007. с. 456–458
71. Недопако Д. П. Технологическое исследование железных изделий, найденных на Мотронинском городище. In Бессонова С. С., Скорый С. А.
72. Отрощенко В. В. Белозерская культура. *Археология Украинской*

ССР. Том I. Київ, 1985.

73. Паньков С. В. Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах Східної Європи в I тис. до н.е. Археологія, 1987, №58. с. 44–56

74. Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Передскіфський і скіфо–античний період. Київ: ІА НАНУ, 2014. 278 с.

75. Паньков, С. В. Питання походження Чорної металургії у Східній Європі. Археологія. 1985. № 49. с. 1–13

76. Пассек Т. С. Трипольское поселения на Днестре. Краткие сообщения института истории материальной культуры. 1950. № 32. С. 40–56.

77. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. К., 1974. 147 с.

78. Пашкевич Г. О., Милян Т. Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка–III у Побужжі. Львів, 2010. 64 с.

79. Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Поселення Пекарі II. Трипільські поселення–гіганти. Матеріали міжнародної конференції. 2003. Київ: Корвін Пресс. С. 121–128.

80. Покровская Е. Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин. Советская Археология. 1973. №1. с. 169–188

81. Полтавець В. І. Історія населення басейну р. Тясмин в ранньому залізному віці (X–IV ст. до н. е.). Природно–господарський аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.04. Київ: НАНУ ІА, 2016. 393 с.

82. Радомський І. С. Крем'яна індустрія Трипільського поселення етапу VI Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве–Острів): дис. канд. іст. наук: 07.00.04 / Нац. ун–т. ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2018. 362 с.

83. Радомський І. С., Якубенко О. О. Кам'яні матеріали з поселення Озаринці. Археологія. 2016. №1. С.97–104

84. Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник Полтавського музею. 1928. № 1. С. 29–62.

85. Рындина Н. В., Дегтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век. Москва: МГУ. 2002. 225 с.
86. Семенов С. А. Древнейшие каменные серпы. Советская археология. 1954. № 20. С. 355–367.
87. Семенов С. А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). Материалы и исследования по археологии СССР. № 54. 1957. С. 240.
88. Скакун Н. Н., Плиссон Х. Экспериментально–трассологическая экспедиция 2012. Археологические вести. 2014. № 20. С. 368–372.
89. Скорый С. А., Зимовцев Р. В. Бляшки–«козлы» с отрубленными головами (к ритуальной практике крымских шорцев в эпоху раннего железа).
90. Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.). Миз. 1952 1. С. 9–65.
91. Смирнова Г. И. Закрытые предскифские комплексы у с. Днестровка–Лука. Древние памятники культуры на территории СССР, 1982. с. 30–53.
92. Сымонович Э. А. Ингульский клад. Советская Археология. 1966. № 1. С. 127–142.
93. Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода. Советская Археология, 1965. №1, с. 63–86.
94. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев: Издательство АН УССР, 1961. 245 с.
95. Тереножкін О. І. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець. Археологія. № 25. 1964. С. 202–207.
96. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. К., 1984. 125 с.
97. Ткач В. В. Крем'яні жнивварські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку за матеріалами з Дубенщини. Наукові записки

- Рівненського обласного краєзнавчого музею. Волинські обереги, №3. 162–167.
98. Трачук О. В. Сировина для давньої металургії України. Українознавство, 2009. №3. с. 247–252
99. Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. М., 1973. 420 с.
100. Фидельский С. А. Чернолесская культура в X – первой половине VIII в. до н. э., специальность 613.01 – Археология. Диссертация на соискание ученой степени доктора истории, Кишинэу, 2015. 283 с.
101. Ханенко Б. Н. Древности Приднепровья, 1899. №2. 44 с.
102. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністрів'я перших століть нашої ери. К., 1975. 175 с.
103. Черновол Д. К., Пичкур Е. В., Шидловский П. С., Дяченко А. В. 2009. Новый археологический комплекс культуры линейно–ленточной керамики в Верхнем Поднестровье. В: Васильев С.А., Кулаковская Л.В. (ред.). С.Н. Бибииков и первобытная археология. 2009. С. 254–269.
104. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго–Западе СССР. Москва: Наука, 1976. 301 с.
105. Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня. Краткие сообщения Института археологии. 1967. № 111. С. 60–66.
106. Черныш Е. К. Трипольские орудия труда с поселения у с. Владимировка. Краткие сообщения института истории материальной культуры. 1951. № 40. С. 85–95.
107. Черняков И. Т. Из истории бронзо–литейного производства в Северном Причерноморье. Записки Одесского археологического общества. 1967. № 35. С. 23–37.
108. Черняков И.Т. Ремесло эпохи энеолита–бронзы на Украине. Киев: Наукова думка, 1994. 189 с.
109. Черняков И. Т. Бецилівський скарб пізньої бронзи . Археологія. 1968. № 21. С. 131–134.

110. Шарафутдінова І. М. Бронзові серпи Північно–Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.). Археологія. 1971. № 1. С. 26–43.

111. Шишкін Р. Г. Господарсько–екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). Археологія. 1999. № 4. С. 129–139.

112. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи. Киев: Наукова думка. 183 с.

113. Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца. Краткие сообщения института истории материальной культуры. 1954. №54. с. 105–106

114. Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. К вопросу о железообрабатывающем ремесле в степной Скифии. Советская Археология. 1986. № 2. с. 156–170

115. Шрамко И. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли і Псла: Автореф. дис. канд. іст. наук., Київ. 1994.

116. Энговатова А. В. Кремневая индустрия Трипольской культуры (по материалам памятников Днестро–Днепровского междуречья): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Москва, 1993. 21 с.